

Hebben we ons leven op orde?

De impact van hiërarchische en holarchische ordeningssystemen op ons leven

Wim Bonis

Het leven is gestructureerd of georganiseerd op verschillende niveaus. We kunnen het waarnemen in ons eigen individuele leven, in de manier waarop ons eigen lichaam op verschillende niveaus is gestructureerd – van de subatomaire wereld tot de atomen, en verder tot de cellen, de weefsels, de organen en het hele organisme – ons lichaam. En ons lichaam maakt weer deel uit van het grotere geheel van de natuurlijke omgeving, het omringende landschap, dat weer deel uitmaakt van de planeet waarop we leven (of beter gezegd: *waarin* we leven): Moeder Aarde. En natuurlijk breidt dit systeem van gelaagde ordeningssystemen zich nog verder uit in het universum.

Het is belangrijk dat we nooit vergeten dat we deze manier om het leven op verschillende niveaus te organiseren niet zelf hebben gecreëerd: de natuur heeft het zelf op deze manier georganiseerd, inclusief ons eigen lichaam. Het lichaam dat we op dit moment bewonen, is een levende entiteit die voor ons is gecreëerd. Het enige wat we hebben bijgedragen aan de groei en het onderhoud ervan is het proces van regelmatig eten, drinken en bewegen. Omdat het voedsel en water dat dit mogelijk maakt uit onze natuurlijke omgeving komt, is het duidelijk dat ons lichaam deel uitmaakt van het grotere geheel van het levende landschap, en dat gezondheid een kwestie is waarbij de zorg voor beide betrokken is.

Wij mensen hebben ook zelf gelaagde ordeningssystemen gecreëerd, misschien geïnspireerd door deze reeds bestaande, natuurlijke manier om het leven op verschillende niveaus te organiseren. Maar onze kunstmatig gecreëerde systemen blijken heel anders te zijn dan de natuurlijke. Toen wij mensen gelaagde orden creëerden als onderdeel van de opbouw van onze

samenleving, hadden we de neiging deze in de vorm van hiërarchieën te creëren. We realiseren ons niet altijd dat dit niet de enige manier is waarop ons leven in niveaus is geordend en georganiseerd.

Holarchieën

In feite blijft het leven zelf ons voortdurend confronteren met het feit dat de natuur altijd op een heel andere manier in niveaus is gestructureerd. In de jaren zestig van de vorige eeuw merkte de Hongaars-Britse schrijver Arthur Koestler al op dat natuurlijke gelaagde ordeningssystemen heel anders zijn dan de door de mens gecreëerde hiërarchieën. Om deze te onderscheiden van de hiërarchieën heeft hij in zijn boek *The Ghost in the Machine* uit 1967 voor het eerst de termen *holon* en *holarchie* voorgesteld voor het natuurlijke systeem waarin het leven op verschillende niveaus wordt geordend.¹ Zijn termen worden nog niet veel gebruikt, maar geven een goede verklaring van de manier waarop de levende natuur op verschillende niveaus is georganiseerd. Volgens Koestler is de natuur, en zijn alle levende wezens in deze natuur, op verschillende niveaus gestructureerd via het principe van de holon – een entiteit die zowel een geheel is op zichzelf als ook een onderdeel van een groter geheel. Daarbij is dit groter geheel – op een ‘hoger’ niveau – ook weer een holon die weer zowel een geheel op zichzelf is als een onderdeel van een nog weer groter geheel. Holons richten zich niet alleen naar ‘boven’ maar ook naar ‘beneden’, en omvatten daardoor ook altijd veel holons op een ‘lager’ niveau. Op deze wijze is een gelaagde structuur vormgegeven, een holarchie, die altijd een *webachtig* van aard is – zoals bijvoorbeeld de structuur van ons eigen lichaam. Ik zette hierboven de termen ‘hoger’ en ‘lager’ tussen haakjes, want – anders dan in hiërarchieën – bestaan er eigenlijk geen hogere of lagere niveaus in de holarchieën, alleen meer of minder omvattende contexten.

Zoals aan het begin al is aangegeven, strekt in ons eigen lichaam deze webachtige, holarchische structuur zich, net als in het lichaam van ieder ander levend dier of levende plant, uit van het kleinste niveau in de subatomaire wereld – via het niveau van atomen, cellen, weefsels en organen – tot het niveau van het hele organisme. Zo zijn de cellen op zichzelf allemaal gehelen, maar zijn ze ook een onafscheidelijk onderdeel van een weefsel, zijn deze weefsels weer onderdeel van een orgaan, en zijn alle organen tezamen onderdeel van het grotere holon van het organisme.

De gezondheid van het organisme is direct afhankelijk af van de gezondheid van alle holons die het omvat, van het kleinste tot het grootste niveau. En onze lichamelijke gezondheid hangt ook af van de nog grotere context van de omgeving waarin ons lichaam is ingebed: de holarchische structuren strekken zich verder uit in de omringende natuurlijke omgeving.

Belangrijk bij deze holarchische structuren is dat de grenzen van de atomen, cellen, organen en organismen altijd *open* grenzen zijn, tenminste in hun standaardpositie. En dit geldt niet alleen voor de grenzen tussen de niveaus, maar ook tussen de holons op hetzelfde niveau. Zo staan de membranen van de cellen aanvankelijk open voor het grotere niveau van het orgaan, maar ook voor de andere cellen. Hierdoor ontstaat een prachtig levend web van onderlinge relaties. En die open, ontvankelijke staat is ook essentieel voor het groeiproces. De membranen sluiten zich pas af als de cellen bescherming nodig hebben tegen gevaren, die in de natuur geen regel maar uitzondering zijn. Wanneer zij zich afsluiten ter bescherming, zal alle energie aan deze bescherming worden besteed, en daarom komt het groeiproces, zonder de noodzakelijke energie en kracht om dit te genereren, tot stilstand. De Amerikaanse bioloog Bruce Lipton heeft hierop gewezen in zijn boek *The Biology of Belief*.² Ik kom daar verderop op terug.

De omvang van deze soort gelaagde, webachtige natuurlijke werkelijkheid, die zich tot in het oneindige lijkt uit te strekken, is moeilijk voor te stellen. De relatief nieuwe ontdekkingen over het web van onderlinge verbindingen in de schimmelwereld van het mycelium, dat overal in de aarde onder onze voeten bestaat, laten zien dat de kracht van de natuur de neiging heeft zich materieel uit te drukken en te manifesteren via deze soort gelaagde, webachtige structuren.³ Maar naast deze materiële manifestaties bestaan deze onderling verbonden netwerken ook onzichtbaar overal om ons heen. Het algemene idee is dat alles altijd deel uitmaakt van iets groters – en dat niets in de natuurlijke wereld ooit op zichzelf bestaat. Een belangrijk kenmerk van holarchieën is dat ze *organisch* gevormd zijn, het resultaat zijn van een *groeiproces*, dat ze *leven* en dat alles op alle niveau's altijd aan *beweging* en *verandering* onderhevig is. Ze krijgen vorm van *binnenuit*, en ook van *onderaf*, van het kleinste holon tot het grootste holon. Op deze manier zijn zij ook manifestaties van *zelforganisatie*. De natuurlijke, holarchisch gestructureerde, wereld is vooral ook een *cyclische* wereld, die zich in onze aardse context manifesteert door de voortgaande

cycli van nacht en dag, en van winter en zomer. De organische groeiprocessen vinden binnen deze cyclische kaders plaats. Daarom is deze natuurlijke, organische wereld voornamelijk vormgegeven op *ronde* en *gekromde* manieren, zowel in tijd als in plaats.

Deze holarchische manier om het leven te organiseren heeft zich niet alleen gemanifesteerd in de zichtbare, tastbare, materiële wereld, maar voorbij aan deze wereld bestaat er ook een ontastbare, onzichtbare dimensie van de natuur. Wetenschappelijke onderzoekers zoals Ervin Laszlo, Rupert Sheldrake en Lynn McTaggart hebben laten zien dat onze materiële wereld wordt aangedreven en dat alle levende wezen onderling onlosmakelijk met elkaar worden verbonden door krachtige, onzichtbare velden. Zij hebben hun bevindingen over de wetenschappelijke ‘veldtheorieën’ in vele boeken en artikelen uiteengezet, die inmiddels veel mensen overal ter wereld hebben bereikt. Maar die theorieën zijn helaas nog geen onderdeel van de ‘mainstream’ wetenschap geworden.⁴

We moeten hierbij niet vergeten dat de holarchische manier om het leven te organiseren ook haar stempel heeft gedrukt op het menselijke gebied van ons *bewustzijn* – zoals dat bijvoorbeeld psychologisch, sociologisch en spiritueel in ons leven tot uiting komt. Ons bewustzijn gaat ook constant door cyclische processen heen, waarvan vooral het proces van slapen en waken ons voortdurend door bewustzijnsveranderingen heen voert. In ons bewustzijn slaan we ervaringen en ideeën op, en als bewust individu ervaren we onszelf zowel als een geheel op zichzelf en als onderdeel van grotere menselijke gemeenschappen, en deze gemeenschappen vormen weer een geheel op zichzelf, maar zijn ook onderdeel van de grotere Aardegemeenschap die niet alleen de mens omvat, maar de levens van alle levende wezens op deze planeet.

Als het gaat over de connectie tussen de onzichtbare en zichtbare kanten van de natuur, is de theorie van de natuurkundige David Bohm over het bestaan van twee soorten orde in ons leven hier ook relevant. Hij heeft betoogd dat de tastbare, materiële wereld die we ervaren via onze zintuigen slechts de helft is van het hele leven. Deze materiële wereld, die we overal om ons heen waarnemen, heeft hij *de expliciete orde* genoemd. Deze is slechts een manifestatie van een andere, diepere en diepere soort realiteit – een andere orde die overal buiten deze materiële wereld bestaat, voorbij ruimte en tijd. Hij heeft deze orde *de impliciete orde* genoemd, die we

helaas niet rechtstreeks kunnen ervaren, maar die niettemin een werkelijkheid is die echt bestaat.⁵

Interessant in de context van het thema van dit artikel is dat de expliciete orde de manifestatie is die we ervaren als de natuurlijke wereld om ons heen in het landschap, maar ook in ons eigen lichaam. Dit is een manifestatie van organische groei en daarmee ook van een holarchische orde. Het is ook belangrijk op te merken dat volgens Bohm het leven in wezen altijd geordend is en dat die orde niet van buitenaf hoeft te worden opgelegd. Zoals we echter allemaal weten, zijn ‘law and order’ systemen, die zich baseren op schrift vastgelegde rechtsregels, er altijd van uitgegaan dat er in beginsel een toestand van wanorde in onze samenleving heerst, waaraan van buitenaf orde moet worden opgelegd. Hieronder zal ik dieper ingaan op de kwestie van ‘law and order’, en beargumenteren dat deze rechtssystemen zijn geconstrueerd als onderdeel van een hiërarchisch georganiseerde samenleving.

Het Internet

Het is waarschijnlijk geen toeval dat de ontdekking van de webachtige onderlinge verbindingspatronen die altijd overal in de natuurlijke wereld hebben bestaan, min of meer gelijktijdig plaatsvond met de planetaire constructie van het Internet. Het idee van de *World Wide Web* kan zelfs worden beschouwd als een menselijke poging om deze bestaande natuurlijke webachtige relaties te kopiëren, en zelfs de kracht van hun onzichtbare frequenties te gebruiken om ons met de vele datacentra van de Cloud te verbinden. Maar belangrijker nog: we mogen niet vergeten dat het Internet niet organisch van binnenuit is gegroeid, maar *mechanisch* van *buitenaf* is opgebouwd door grote corporaties, die zelf intern op een hiërarchische manier waren (en nog steeds zijn) georganiseerd – en ook onderdeel zijn van een markteconomie die door door onderlinge competitie wordt aangedreven.

Daarom is het beeld van het Internet als een onzichtbare, ronde, webachtige structuur op een planetaire schaal in feite een fout beeld. We zijn op erop aangesloten via de *rechthoekige* beeldschermen van onze laptop of mobiele telefoon, en slaan gegevens op bestanden die we hiërarchisch ordenen in mapjes, en tal van submapjes. Het had ons ook niet moeten verbazen dat de hiërarchische relaties van de bedrijven die

betrokken zijn bij de opbouw ervan en deze proberen te controleren, de aanvankelijke schijnbare openheid steeds meer begonnen te verstoren en zelfs weg te nemen. We hadden ook kunnen verwachten dat het open karakter van een World Wide Web niet goed zou passen bij miljarden surfers die het veld zijn betreden met een onevenwichtig, egocentrisch gevoel van afscheiding – die mentaal rusteloos zijn en graag willen concurreren en vechten tegen de ingebeelde, onzichtbare vijanden die ze overal in cyberspace lijken tegen te komen. Blijkbaar biedt het Internet veel mensen een platform om hun opgebouwde frustraties en haat te uiten door deze negatieve gevoelens via anonieme berichten op anderen te projecteren. Zoals bekend wordt het ook veel gebruikt om nepnieuws en complottheorieën te verspreiden.

Om goed te kunnen functioneren heeft het Internet eigenlijk surfers nodig met een evenwichtige, vreedzame, open geest die de open, webachtige structuur weerspiegelt – in feite mensen met een hernieuwd, volwassener soort bewustzijn dat zich gelukkig ook over de hele planeet aan het manifesteren is. In veel landen kunnen mensen vrij met elkaar communiceren via allerlei digitale media. Avontuurlijke onderzoekers en denkers kunnen nieuwe ideeën rechtstreeks uitwisselen met andere mensen over de hele wereld via Zoom interviews, discussies en bijeenkomsten. En ze doen dit vaak zonder enig toezicht of voorafgaande toestemming van machtige controlerende instellingen. Dit was niet mogelijk voordat het Internet ontstond. We moeten het gunstige effect niet onderschatten dat deze planetaire, digitale communicatie heeft op het structureel omgaan met de verschillende crises waarmee de mensheid momenteel op planetaire schaal wordt geconfronteerd.

Naast wat slecht nieuws is er dus ook veel goed nieuws. Blijkbaar beginnen we pas geleidelijk aan te beseffen dat de entiteit die we hebben weten te bouwen een innerlijke transformatie van onszelf vereist om goed te kunnen functioneren.

Hiërarchieën

De korte geschiedenis van het Internet is een goede illustratie van de veel langere geschiedenis van de ontwikkeling van ons eigen bewustzijn. Hoewel het veld van ons eigen bewustzijn in hoge mate deel uitmaakt van de natuur, is het op dit terrein dat de holarchische manier van organiseren

van dingen een paar duizend jaar geleden steeds meer verstoord en overstemd werd door de hiërarchische manier van organiseren. In een hiërarchische ordening is het de bedoeling dat de kunstmatig gecreëerde grenzen tussen de verschillende niveaus worden afgesloten, om de verschillende niveaus goed uit elkaar te kunnen houden. En een belangrijk verschil is dat een hiërarchie *verticaal* van boven naar beneden is geordend, *top-down*, anders dan de holarchische orde die – zoals we hebben gezien – meer horizontaal groeit, op een webachtige, bottom-up manier.

Het meest opvallende verschil is waarschijnlijk de verschillende manier waarop holarchieën en hiërarchieën tot stand komen. In tegenstelling tot de natuurlijke ordes die vanaf het allereerste begin van het leven organisch van binnenuit zijn gegroeid, op een zelfgeorganiseerde manier, hebben we de neiging gehad om onze kunstmatige ordeningen *mechanisch* van *buitenaf* te *construeren* of *op te bouwen*. In dit opzicht heb ik al gesproken over de structuur van het Internet en de corporaties die erbij zijn betrokken. Hiërarchieën zijn niet levende, maar *dode* structuren, die bedoeld om een redelijk *permanente* structuur te blijven houden. Maar omdat ze mechanisch zijn geconstrueerd, kennen ze geen zelforganisatie en moeten ze voortdurend extern *onderhouden* worden om onvermijdelijke slijtage ongedaan te maken en vernieuwingen door te voeren. De beelden verbonden met hiërarchieën zijn niet cirkels, sferen, en krommingen, maar *rechthoeken*, *vierkanten* and *rechte lijnen*. Dit zijn, bij elkaar genomen, belangrijke verschillen die zo diep reiken in de manier waarop deze systemen werken, dat het gerechtvaardigd is om ze allebei een andere naam te geven. Om het verschil te benadrukken tussen organische creatie en groei, en mechanische constructie en bouwen, denk ik dat het ook beter is om de term ‘creatie’ niet te gebruiken in verband met hiërarchieën, maar in plaats daarvan te praten in termen van ‘bouwen’ of ‘construeren’. We hebben hiërarchieën mechanisch van buitenaf geconstrueerd, vanuit een denkbeeldige positie buiten de constructie. En meestal plaatsen we onszelf – als constructeurs – op de toppositie van de hiërarchie, om vanuit die positie controle te kunnen uitoefenen over de ‘lagere posities’ in de hiërarchie. Ze worden geconstrueerd door geesten die op een *power-over* wijze met andere mensen en met het leven in het algemeen omgaan.

Wanneer zijn de eerste hiërarchieën ontstaan?

De kunstmatige constructie van hiërarchieën begon toen de identificatie van wie we zijn als menselijke wezens begon te verschuiven van het centreren in ons *hart* naar het centreren in ons *hoofd*, en in ons hoofd van de focus op de *rechterhersenhelft* naar de focus op de *linkerhersenhelft*. Deze verschuiving van rechter- naar linkerhersenhelft, en de diepe betekenis van die de verschuiving heeft gehad op de ontwikkeling van de Westerse wereld, is heel mooi beschreven door de Engelse psychiater en onderzoeker Iain McGilchrist.⁶ In de linkerhersenhelft werd ons zelfbewustzijn en meer in het bijzonder ons egoïstische gevoel van wie we zijn, ons gevoel van afscheiding, geboren – een diep gevoel van volledig afgescheiden zijn, niet alleen van de natuurlijke wereld die ons omringt, maar ook van alle andere levende wezens in die natuurlijke wereld, inclusief onze medemensen, en zelfs van ons eigen lichaam. We kunnen grofweg de historische periode aanwijzen waarin dit gevoel van afscheiding en de daarmee samenhangende hiërarchische manier van organiseren van het leven is begonnen – en steeds meer onderdeel is geworden van de westerse cultuur. Vanaf ongeveer 4000 v. Chr. hebben we steeds meer de neiging gehad om organisaties, van klein tot groot, op een hiërarchische manier te construeren.

Het is geen toeval dat we in die periode zowel collectief zijn begonnen met het construeren van de eerste hiërarchieën als ook de omringende wereld steeds meer begonnen te ervaren via een gevoel ervan compleet afgescheiden te zijn. Die twee fenomenen hangen met elkaar samen. De Engelse psycholoog Steve Taylor betoogde dat in die periode een ego-explosie de menselijke samenleving trof op een grote collectieve schaal, als gevolg van een permanente woestijnvorming van een groot gebied dat Noord-Afrika en het Midden-Oosten omvatte – en dat deze ego-explosie zich van daaruit geleidelijk westwaarts verspreidde om de hele ontwikkeling te beïnvloeden van de westerse beschaving.⁷ De Indo-Europese invasies in het neolithische ‘Oude Europa’ hebben waarschijnlijk ook bijgedragen, zoals betoogd door archeoloog Marija Gimbutas.⁸ En de uitvinding en verspreiding van het geschreven woord zouden eveneens kunnen hebben bijgedragen aan dit gevoel van afscheiding, zoals betoogd door onderzoekers als Leonard Shlain en David Abram.⁹

Sommige onderzoekers denken nog steeds dat de uitvinding van de landbouw, vanaf 10.000 v.Chr., waardoor mensen zich steeds meer op

specifieke locaties gingen vestigden, ook direct enkele collectieve verschuivingen heeft getriggerd in het menselijk bewustzijn en enkele grondige veranderingen heeft teweeggebracht in de manier waarop onze menselijke wereld was georganiseerd, die zich hebben kunnen continueren tot de huidige tijd en verantwoordelijk zijn voor de verschillende crises waar we vandaag de dag mee te maken hebben. Volgens deze onderzoekers vond er toen een belangrijke verschuiving plaats van een diep gevoel van toebehoren aan het land naar particulier grondbezit en ook een belangrijke verschuiving van gemeenschappen gebaseerd op wederzijdse egalitaire relaties naar gemeenschapped gebaseerd op de constructie van hiërarchische relaties en daardoor ook inherente ongelijkwaardigheden tussen mensen. Alles bij elkaar genomen, zou dit het ontstaan van de patriarchale samenleving direct in gang hebben gezet.¹⁰ Maar ik denk dat het duidelijk is geworden dat in de menselijke gemeenschappen de egalitaire relaties niet onmiddellijk zijn verdwenen, toen zij geleidelijk overgingen van jagen/verzamelen naar het beoefenen van akkerbouw en later van landbouw. Het duurde nog 6000 jaar voordat die verschuiving zich echt begon te manifesteren. Ook het gevoel van toebehoren aan het land, gekoppeld aan de overtuiging dat mensen het land niet kunnen bezitten, is voort blijven bestaan tot ver in het neolithische tijdperk, en zelfs tot in onze tijd onder enkele nog levende inheemse bevolkingsgroepen.

We hoeven niet te kiezen welke invloed – een ego-explosie, het binnenvallen van Indo-Europese stammen, de overgang naar de geschreven taal – de belangrijkste is geweest. Er zijn waarschijnlijk nog wel andere invloeden geweest. Het is in ieder geval duidelijk geworden dat de menselijke ontwikkeling rond 4000 v. Chr. een nieuwe richting insloeg en een paradigmaverschuiving doormaakte, die de ontwikkeling van de westerse wereld tot op de dag van vandaag heeft beïnvloed. In die periode begonnen steeds meer mensen zichzelf te ervaren als unieke wezens die het gevoel hadden dat ze hun leven min of meer onafhankelijk leefden van de omringende natuur en haar cyclische krachten – die hun individuele leven niet meer ervaarden als een onlosmakelijk ervan, en zelfs waren begonnen te geloven dat ze die van buitenaf konden beheersen en naar hun eigen wensen konden (her)vormen. Het was een proces dat duizenden jaren geleden relatief klein begon, eerst in de eerste stadstaten van het oude Sumerië. In de millennia daarna breidde het proces zich geleidelijk steeds

verder uit, en gaf vorm aan de hele organisatie van steeds groter wordende staten en wereldrijken, en ten slotte ook aan alle grote bedrijven en corporaties die vandaag de dag op mondiale schaal actief zijn.

Het is geen verrassing dat de geesten die de hiërarchieën hebben geconstrueerd om de westerse samenlevingen op een hiërarchische manier op te bouwen, in de eerste plaats aan mannen hebben toebehoord. Zoals feministisch onderzoek al decennialang heeft aangetoond, heeft de hiërarchische manier om het leven te organiseren de westerse wereld grotendeels in een patriarchale wereld veranderd, waarin niet alleen mannen regeerden over vrouwen die in een ondergeschikte positie waren geplaatst, maar ook de zogenoemde ‘mannelijke’ waarden veel hoger werden gewaardeerd dan de zogenoemde ‘vrouwelijke’ waarden. Zoals Riane Eisler heeft betoogd, correspondeerde dit met een verschuiving van *partnerschap samenlevingen* naar *dominator samenlevingen*.¹¹ Het is duidelijk dat in de hiërarchische, patriarchale manier van het organiseren van het leven die al duizenden jaren centraal heeft gestaan in de westerse cultuur, niet alleen de webachtige structuur van holarchieën van alle levende wezens en de omringende natuurlijke wereld grotendeels werd genegeerd, maar ook werd onderdrukt en een demonisch label werd gegeven. Het kreeg een negatieve associatie en werd iets bedreigends, iets om zoveel mogelijk afstand van te houden. Maar deze onderdrukking en demonisering breidde zich ook uit naar minstens de helft van de mensheid – de vrouwen – en naar de waarden die zij geacht werden te vertegenwoordigen – de zogenoemde ‘vrouwelijke’ waarden. Die werden ook als bedreigend beschouwd en zoveel mogelijk of afstand gehouden – door de mannen met macht.

De organisaties die de westerse wereld gedurende millennia hebben geregeerd – vanaf de eerste stadstaten in Sumerië tot de uitgestrekte rijken van Griekenland en Rome tot de vorming van de natiestaten in de 19e eeuw – zijn opgebouwd vanuit een patriarchale denkwijze van *power over*, macht over andere mensen maar ook macht over de natuurlijke wereld. Mannen, die zichzelf als de heersers beschouwden, construeerden hiërarchieën met niveaus die verticaal gelaagd waren van boven naar beneden, *top-down*, met strikte scheidingen tussen de niveaus. Ze omvatten de kunstmatige hiërarchische structuren die erin zijn geslaagd te overleven in onze huidige samenlevingen, waarin elk ‘laag’ niveau als minder belangrijk wordt

beschouwd dan en ook ondergeschikt is aan het niveau dat wordt verondersteld het ‘hogere’ niveau te zijn.

Het hoeft nauwelijks te worden benadrukt dat deze manier van organiseren van het leven in onze tijd steeds problematischer is geworden. De hiërarchische organisatiestructuren zijn zelfs ernstige obstakels geworden, die ons ervan weerhouden structureel om te gaan met de verschillende crises waarmee we vandaag de dag worden geconfronteerd. Maar het betekent dus niet dat we weer moeten gaan leven als jager-verzamelaars.

‘Law and Order’ systemen

Het is geen toeval dat de eerste ‘Law and Order’ systemen, met op schrift gestelde rechtsregels, dateren uit de periode waarin de eerste hiërarchieën werden opgebouwd, in de stadstaten van Mesopotamië. Zoals eerder opgemerkt, waren deze rechtssystemen gebaseerd op de veronderstelling dat de menselijke samenleving aanvankelijk in een wanordelijke staat bestond en het opleggen van wettelijke regels nodig had om deze staat van wanorde om te zetten in een staat van orde. En er werd ook aangenomen dat er heersers nodig waren – eerst in de stadstaten en later in de grotere staten en wereldrijken – om deze rechtsregels te creëren en in geschreven wetten op te nemen. Net als bij de Bijbelse Tien Geboden het geval is geweest, werd ook vaak aangenomen dat de rechtsregels een goddelijke oorsprong hadden.

Dit zorgde er in ieder geval voor dat elk rechtssysteem duidelijk een manifestatie was van hiërarchisch denken, onderdeel van de grotere hiërarchische organisatie van de samenleving waarin deze regels functioneren. Inherent aan deze rechtssystemen is het idee dat wij mensen de wereld ervaren door een egocentrisch gevoel van afscheiding – wat betekent dat wordt aangenomen dat de menselijke samenleving afgescheiden van de omringende natuurlijke wereld bestaat en functioneert, en dat mensen zichzelf ook als onafhankelijke wezens ervaren, afgescheiden van hun medemensen. Dit gevoel van afscheiding hangt uiteraard nauw samen met het idee dat we in een samenleving leven die fundamenteel wanordelijk is totdat we er orde in aanbrenge. Het behoeft nauwelijks te worden toegevoegd dat dit opleggen van orde zich niet heeft beperkt tot de context van de samenleving waarvoor dit bedoeld was, maar deze invloed en macht zich daarbuiten heeft uitgebreid, naar de natuurlijke wereld.

Daarbij werd het feit genegeerd dat die natuurlijke wereld al inherent geordend was – op een holarchische manier.

Het negeren van holarchieën en de impliciet orde

Zoals gezegd, werden hiërarchieën door mensen geconstrueerd toen ze begonnen te geloven dat de menselijke wereld onafhankelijk bestond, buiten de context en invloed van de omringende natuurlijke wereld. Een van de bijzondere eigenschappen van mechanisch geconstrueerde hiërarchieën is dat ze – door diep in ons dagelijks leven door te dringen – ons het bestaan van natuurlijke holarchieën kunnen doen vergeten en het feit wat we ons leven daaraan te danken hebben. Ze kunnen ons de indruk geven dat de menselijke wereld de enige wereld is die relevant lijkt en dat deze zich onbeperkt kan uitbreiden door zijn eigen plannen te volgen, zonder rekening te houden met de aanwezigheid van de holarchieën van de natuurlijke wereld. In feite is dit wat er gebeurde vanaf het moment dat de eerste hiërarchieën werden geconstrueerd. We moeten overigens niet vergeten dat de meerderheid van de mensen lange tijd in staat zijn gebleven om het bewustzijn van hun verbinding met en afhankelijkheid van de omringende natuur levend te houden. Maar met het toenemende gevoel van scheiding dat een onlosmakelijk onderdeel was van het identiteitsgevoel van de patriarchale heersers, werden samenlevingen gebouwd op die geen rekening hielden met het feit dat de basis van hun bestaan afhing van hun opname in de natuurlijke wereld. Op deze manier begonnen de heersers onbewust de basis te vernietigen die hun bestaan mogelijk had gemaakt: het afsluiten van de bron van de holarchieën van de natuurlijke wereld die hen voedden en zelfs moedwillig vernietigden.

We kunnen zien dat we zelfs vandaag de dag de neiging hebben om te vergeten dat onze menselijke samenleving als geheel, en het individuele leven van ieder van ons, altijd volledig ingebed zijn gebleven in de omringende natuurlijke wereld. Onze belangrijkste focus ligt op menselijke aangelegenheden, en we verleggen onze focus naar de natuurlijke omgeving omdat de manifestatie van klimaatverandering ons daartoe dwingt. Maar realiseren we ons ten volle dat de grotere context waarin onze samenleving bestaat op een heel andere, holarchische manier is georganiseerd, en wat dit soort realiteit betekent voor de koers die onze samenleving moet volgen?

Naast het negeren van de aanwezigheid en kracht van holarchieën, werd ook de aanwezigheid en kracht van de impliciete orde genegeerd. Hierboven heb ik al de wetenschappelijke theorie over de impliciete en expliciete orde van David Bohm genoemd. In dit verband is het belangrijk om te beseffen dat de impliciete orde niet alleen een moderne uitvinding van Bohm is. Binnen oude spirituele tradities was het bestaan van deze onzichtbare dimensie, die aan de gemanifesteerde materiële wereld voorafging en deze ook aandreef, al millennia bekend. In een poging een holistische wetenschappelijke theorie te creëren die alle huidige wetenschappelijke kennis omvatte, herontdekte Bohm deze dimensie alleen maar en integreerde deze in een wetenschappelijke context – en gaf er ook een nieuwe naam aan. Maar hoewel deze onzichtbare dimensie van de natuurlijke wereld al duizenden jaren bekend was en er in veel religieuze geschriften naar verwezen werd, werd de aanwezigheid en kracht ervan blijkbaar niet begrepen door de patriarchale heersers sinds de eerste stadstaten. Hun focus lag helemaal op het hebben van macht en het creëren van rijkdom in de tastbare, materiële wereld. En daarbij negeerden ze de onzichtbare dimensie en de orde die daarin al aanwezig was. In plaats daarvan hadden ze vanuit hun ervaring met wanorde het gevoel dat een belangrijk deel van hun macht bestond uit het van bovenaf opleggen van orde aan de wereld.

In dit opzicht kunnen we ons afvragen in hoeverre onze rechtssystemen een bijdrage kunnen leveren aan een meer rechtvaardige en duurzame wereld die zich uitstrekt tot buiten de grenzen van de menselijke samenlevingen. De hiërarchische structuren van de geschreven rechtssystemen, en de instituties die betrokken zijn geweest bij het maken en de handhaving ervan, waren exclusief bedoeld om de menselijke samenleving te voorzien van regels om het samenleven mogelijk te maken. In onze tijd zijn er moedige pogingen om onze rechtssystemen uit te breiden naar de meer-dan-menselijke wereld (een term die ik heb geleend van David Abram), bijvoorbeeld door geven van rechten aan dieren and zelfs aan natuurlijke aspecten van het landschap, zoals rivieren, bossen en bergen, door het erkennen van ‘Earth Rights’.¹² Het is begrijpelijk, dat we, omdat we veel bewuster zijn geworden van de schade die we hebben toegebracht aan de natuurlijke leefomgeving, alles willen doen om dit proces te stoppen. Maar we moeten hierbij niet vergeten dat de natuurlijke wereld niet op een

hiërarchische manier is gestructureerd, maar op een holarchische manier – en dat de wanorde waar we ons mee geconfronteerd voelen in principe onze eigen wanorde is: de natuurlijke wereld hoeft niet opnieuw van orde te worden voorzien. Daarentegen kunnen wij juist leren van de meer-dan-menselijke, natuurlijke wereld om meer harmonie en balans te brengen in onze ongebalanceerde menselijke levens.

Onderscheidingen tussen verschillende soorten hiërarchieën

Is het wel echt zo dat hiërarchieën alleen door mensen zijn geconstrueerd en gebouwd? Je zou natuurlijk kunnen beargumenteren dat het bestaan van hiërarchieën niet beperkt is gebleven tot de menselijke wereld – dat er ook onder andere primaten ook verschillende hiërarchische niveaus bestaan. Bekend zijn de verhalen over de alfamannetjes die de groepen chimpansees en gorilla's domineren. Hebben wij tijdens onze evolutionaire ontwikkeling niet enkele van hun kenmerken geërfd, zoals de neiging om hiërarchische relaties te creëren? Met andere woorden: zijn hiërarchische relaties tussen mensen niet veel ouder dan slechts 6000 jaar, en gaan ze misschien terug naar de wortels van onze soort? Er zijn diverse onderzoekers die niet spreken over het bestaan van holarchieën, maar in plaats daarvan verschillende soorten hiërarchieën onderscheiden.

In dit verband denk ik allereerst aan het onderscheid dat de Amerikaanse filosoof Ken Wilber heeft gemaakt tussen *natuurlijke hiërarchieën* en *pathologische hiërarchieën*. Hij heeft betoogd dat het leven nooit kan bestaan zonder hiërarchische ordening. Volgens hem is het leven zelf geordend volgens het principe van de natuurlijke hiërarchie: het atoom leeft voort in de cel, de cel leeft voort in het orgaan, en de organen leven voort in het lichaam, enz. De evolutie heeft ervoor gezorgd dat de 'lagere' vormen van ontwikkeling leven in getranscendeerde vorm voort in de 'hogere' vormen van ontwikkeling. De getranscendeerde contexten kunnen voortleven binnen het raamwerk van de nieuwe, meer omvattende contexten. De pathologische hiërarchieën verschillen hiervan in de zin dat daarin geen plaats is voor de 'lagere' vormen van ontwikkeling in de 'hogere': de 'hogere' vormen van ontwikkeling proberen zich af te scheiden van de 'lagere' en onderdrukken deze. Wat overstegen had moeten worden, wordt in plaats daarvan onderdrukt. In pathologische hiërarchieën wordt de

opening naar een volgende ontwikkelingsfase, naar een 'hogere' context, geblokkeerd.¹³

Het is interessant om twee andere onderzoekers te noemen die een onderscheid hebben gemaakt tussen verschillende soorten hiërarchieën. Rupert Sheldrake heeft onderscheid gemaakt tussen een normale hiërarchie en een *genestelde hiërarchie*, en met die laatste term verwees hij naar hetzelfde fenomeen als Wilbers natuurlijke hiërarchie: hij gebruikte die term omdat deze uit meer, inclusieve compartimenten bestaat. Volgens Sheldrake bestaat het principe van de geneste hiërarchie op macroniveau, waar de aarde is ingebed in het zonnestelsel, het zonnestelsel in de melkweg, enzovoort. Maar het bestaat ook op microniveau, waar subatomaire deeltjes zijn ingebed in atomen, en cellen in weefsels, organen en organismen.¹⁴

Riane Eisler heeft nog een andere naam geopperd voor wat Wilber natuurlijke hiërarchieën heeft genoemd: *actualisatie hiërarchieën*: 'Dit zijn de bekende hiërarchieën van systemen binnen systemen, bijvoorbeeld van moleculen, cellen en organen van het lichaam: een vooruitgang naar een hoger, meer ontwikkeld systeem. en een complexer functieniveau.' Ze heeft deze onderscheiden van de *dominantie hiërarchieën*: 'Daarentegen belemmeren dominantie hiërarchieën, zoals we overal om ons heen kunnen zien, op kenmerkende wijze de actualisatie hiërarchie van hogere functies, niet alleen in het algehele sociale systeem, maar ook in de individuele mens'.¹⁵ De erkenning dat hiërarchieën ook binnen de individuele mens functioneren is belangrijk, omdat Eisler hiermee laat zien dat ze betekenis hebben op het niveau van het bewustzijn.

Wat Wilber 'een natuurlijke hiërarchie' heeft genoemd, Sheldrake 'een genestelde hiërarchie' en Eisler 'een actualisatie hiërarchie', heeft Koestler naar verwezen met zijn term 'holarchie'. Ik geef de voorkeur aan de term van Koestler, omdat deze het diepgaande verschil tussen holarchieën en hiërarchieën benadrukt. Maar wat ik waardeer aan de terminologie van Wilber en Eisler, is hun kwalificatie 'pathologisch' en 'dominantie'. Naar mijn mening, echter, hebben alle hiërarchieën deze pathologische en dominante kwaliteit van het top-down onderdrukken en uitsluiten van de lagere vormen van ontwikkeling. Wanneer we het onderscheid van Wilber gebruiken om het dominante gedrag onder primaten te kwalificeren, dan moet het wellicht nog steeds gekwalificeerd worden als onderdeel van een

natuurlijke hiërarchie, omdat dieren zich niet pathologisch gedragen. Pathologisch gedrag is immers een exclusieve vorm van menselijk gedrag, voortkomend uit een sterke identificatie met ons ego, waardoor we de wereld ervaren vanuit een gevoel van afscheiding.

Over het algemeen vraag ik me af of we ons menselijk gedrag altijd moeten verbinden met dierlijk gedrag dat we in de loop van de evolutie overgeërfd zouden kunnen hebben. We mogen niet vergeten dat er nog steeds een tijdsverschil van zo'n 4 tot 6 miljoen jaar bestaat tussen de chimpansees en de mens, en zelfs nog langer tussen de gorilla's en de mens. En dan hebben we nog niet eens overwogen in hoeverre we kenmerken hebben geërfd van de bonobo's, die nooit alfamannetjes hebben gehad die hun sociale leven domineerden.

Uit onderzoek is in ieder geval gebleken dat de relaties tussen onze verre paleolithische voorouders, die nog hun leven als jager-verzamelaars leidden, vaak zeer egalitair waren en dat zij nog geen (pathologische of dominante) hiërarchieën hadden gecreëerd. Samenwerking met elkaar, in plaats van onderlinge concurrentie, was onder hen nog steeds de norm. Misschien boden de kleine omvang van hun stammen – waarin de mensen voortdurend contact met elkaar hadden en ook rechtstreeks van elkaar afhankelijk waren – een goede gelegenheid om dominant gedrag te onderdrukken wanneer dat zich voordeed. Maar op de een of andere manier slaagden ze erin om honderdduizenden jaren lang een egalitaire manier van omgaan met elkaar te handhaven. Toen de menselijke samenlevingen vanaf ongeveer 6000 jaar geleden uiteindelijk groter werden, beginnend in Soemerië en geleidelijk westwaarts bewegend, veranderde dit allemaal behoorlijk dramatisch: ze werden steeds meer hiërarchisch georganiseerd. Ik denk dat deze verandering echt een paradigmaverschuiving was die grotendeels menselijk was. Het markeerde, zoals gezegd, de overgang naar patriarchale samenlevingen die hiërarchisch georganiseerd waren.

Hiërarchische/dualistische projecties

Het is belangrijk om op te merken dat de patriarchale heersers hun power-over benadering van het leven nooit beperkt konden houden tot hun eigen organisatie, natie of staat. Ze voelden zich altijd bedreigd door andere machtige hiërarchieën die ook om hen heen waren ontstaan. Het was daarom niet verrassend dat deze heersers altijd veel energie, aandacht en

macht besteedden aan het proberen deze bedreigingen te verminderen. Patriarchale, hiërarchisch georiënteerde heersers hielden er altijd van om kunstmatige grenzen te overschrijden die voor hen afgesloten waren en die ze niet mochten overschrijden. Het hiërarchische denken voelt een sterke drang om zijn macht te projecteren op andere machtige organisaties en buitenlandse staten die het als een bedreiging beschouwt. En de beste manier om hiermee om te gaan, vanuit deze denkwijze, is door aan te vallen en binnen te vallen – door de bedreigende vijand te overwinnen, in de hoop dat daardoor ook de dreiging zal verdwijnen.

Dit laat zien dat het *dualisme* nauw verbonden is met deze mentaliteit van hiërarchisch denken, die ook al een paar millennia bij ons bestaat. Dualistische strijd, strijd met mensen die als vijanden worden beschouwd, kan zich uiteraard op individueel niveau manifesteren. Maar het wordt pas echt een gevaarlijk probleem als het zich op collectief niveau begint te manifesteren, als de strijd zich gaat voordoen tussen groepen mensen die elkaar het etiket ‘de vijand’ opplakken. Zoals de geschiedenis heeft aangetoond, is dit regelmatig geëscaleerd in oorlogvoering, die, dankzij de voortdurende technologische ontwikkeling van de ondersteunende wapens, erin is ‘geslaagd’ steeds grotere aantallen slachtoffers te maken.

Maar de dualistische strijd manifesteerde zich niet alleen horizontaal, maar ook verticaal. In dit hiërarchisch/dualistische projectieproces plaatsen degenen die zichzelf als de ‘goeden’ beschouwen zichzelf ook automatisch op de hoogste positie van de hiërarchie, en degenen die zij als ‘slechten’ beschouwen op een lagere positie. Dit gebeurde zowel op collectief als individueel niveau. Sinds de opkomst van het patriarchaat ongeveer 6000 jaar geleden waren het de mannen, en in het bijzonder een kleine klasse van deze mannen, die zichzelf beschouwden als de meest beschaafde en ook ethisch en intellectueel de slimste van de menselijke soort. Vanwege deze kwaliteiten beschouwden ze zichzelf als superieur en aarzelden ze niet om geweld te gebruiken om zichzelf in de toppositie van de heersende klasse te plaatsen. Dit betekende dat iedereen die niet in deze categorie van zelfopgelegde superioriteit paste, als inferieur werd beschouwd. Dit leidde niet alleen tot de uitsluiting van de meerderheid van de mannen die geen of weinig macht hadden, maar op een paar uitzonderingen na werden ook alle vrouwen uitgesloten, en in veel westerse landen heeft het ook geleid tot de uitsluiting van mensen met een donkerdere huidskleur. Pas recentelijk zijn

we begonnen om deze ongelijkheden en onrechtvaardigheden grootschalig bloot te leggen via bewegingen zoals het feminisme, #MeToo en Black Lives Matter.

Van gebalanceerde dualiteit naar ongebalanceerd dualisme

Het is belangrijk om te beseffen dat dualistische strijd zich niet uit het niets manifesteerde; het waren onevenwichtige en omgekeerde versies van de staat van *gebalanceerde dualiteit*, waarvan we overal in de natuurlijke wereld van onze planeet getuige kunnen via haar onophoudelijke cyclische bewegingen – van nacht naar dag naar nacht naar dag, van winter naar zomer naar winter naar zomer, etc. Deze gebalanceerde dualiteit is een onlosmakelijk onderdeel van de holarchische orde. Zoals eerder gezegd is ook ons eigen lichaam holarchisch geordend, helemaal vanaf atomaire niveau tot het hele organisme. En in dit organisme doorlopen we de voortdurende cycli van slapen/dromen en waken, van onbewust zijn naar bewust zijn, van voelen en denken, van verbeelding/intuïtie en waarneming, van openstaan en afgesloten zijn, enzovoort. Deze cyclusprocessen drukken aanvankelijk allemaal een staat van gebalanceerde dualiteit uit, waarbij beide kanten gelijkwaardig aan elkaar zijn, prachtig en betekenisvol gevisualiseerd door het oude taoïstische symbool van Yin/Yang. Dit symbool laat zien dat beide kanten voortdurend in elkaar overgaan, maar gebalanceerd en verenigd blijven op het hogere niveau van de Tao, helemaal opgenomen in de cirkel. Hoewel beide kanten in balans zijn, is het belangrijk om te beseffen dat de nadruk ligt op de Yin, de donkere kant, de vrouwelijke kant.

In een hiërarchische relatie wordt dit evenwicht verstoord en wordt ook het accent verlegd. De ene kant wordt tegenover de andere geplaatst en er ook bovenuit getild, belangrijker gemaakt. De staat van gebalanceerde dualiteit wordt getransformeerd in een staat van *ongebalanceerd dualisme*. Op individueel niveau betekent dit dat ons hoofd tegenover en boven ons hart wordt geplaatst, onze menselijke kant tegenover en boven onze dierlijke kant, of de beschaafde kant tegenover en boven onze wilde of primitieve kant, onze rede tegenover en boven ons gevoel, onze objectieve kijk tegen en boven onze subjectieve kijk, enzovoort. Op collectief niveau heeft het hiërarchische denken ons – door ons gevoel van afscheiding –

geïnspireerd om onszelf als mens bovenaan de top van alle ontwikkelingen te plaatsen.

In het christendom – althans in de geïnstitutionaliseerde vorm daarvan – werd alle aandacht op ons menselijk leven gelegd. Omdat we volgens de Bijbel werden geacht uitsluitend naar het beeld van God geschapen te zijn, werden we in een superieure positie geplaatst ten opzichte van de rest van de natuurlijke wereld – de dieren en de planten – die er uitsluitend waren om ons te dienen in de vorm van voedsel. Tegelijkertijd gaf deze ons ook het recht om de aarde volledig te exploiteren en al haar grondstoffen voor ons eigen voordeel te gebruiken. En van dat privilege hebben we, zoals bekend, flink gebruik van gemaakt.

In religieuze zin beschouwden we onszelf als de kroon van de schepping. Later werd deze superieure positie voortgezet in de context van de materialistische wetenschap. Binnen deze context beschouwden we onszelf als de hoogste en meest perfecte uitdrukking van evolutionaire ontwikkeling: het hele evolutieproces was uiteindelijk bedoeld om de hoogst geëvolueerde vorm ervan te creëren: wijzelf. Om deze superieure positie met bewijsmateriaal te ondersteunen, hebben we geprobeerd ons te concentreren op onze menselijke uniciteit door erop te wijzen dat wij de enige soort zijn die werktuigen kunnen maken en dat we het grootste brein hebben. Interessant genoeg is de focus van onze eigen uniciteit in de loop van de tijd verschoven. Toen duidelijk werd dat sommige dieren ook werktuigen kunnen maken en Neanderthalers relatief grotere hersenen leken te hebben gehad dan Homo Sapiens, werden andere menselijke eigenschappen voorgesteld om onze menselijke superioriteit te bewijzen, zoals het vermogen om zeer geavanceerde talen en technologieën te creëren.

Maar had het feit dat een wezen zijn eigen uniciteit en superioriteit wil bewijzen, ons niet vanaf het begin achterdochtig moeten maken? Hoe superieur we onszelf ook mogen achten, keer op keer hebben we ons behoorlijk hulpeloos getoond bij pogingen om onze hebzucht en egocentrische drang tot strijden te overstijgen – en zijn we historisch gezien zeer slechte vredestichters geweest in het licht van de toenemende conflicten en oorlogvoering. Keer op keer hebben we aan de wereld laten zien dat we ons gevoel van afscheiding, en de daarmee samenhangende dualistische en hiërarchische denkwijzen, niet gemakkelijk achter ons kunnen laten. We zijn er vaak niet in geslaagd onze geest te heropenen voor

de fundamentele onderlinge verbondenheid van het leven, en de prachtige en intelligente holarchieën die daar een directe uitdrukking van zijn. Het grote aantal kleingeestige, ego-gedreven surfers op Internet, zoals eerder besproken, is een recent bewijs van dit falen.

Het is treurig om te zien dat de exclusieve projectie op – ingebeelde – bedreigingen door andere mensen, organisaties en buitenlandse staten nooit tot een einde is gekomen, maar zich tot op de dag van vandaag zijn blijven manifesteren. En vanwege de toename van de wereldbevolking en de intensieve contacten die we tegenwoordig met elkaar hebben over de hele planeet, hebben die zelfs veel grotere vormen kunnen aannemen. We kunnen overall om ons heen zien dat het onze beschaving in tal van opzichten een staat van crisis heeft gebracht. Er is natuurlijk de ecologische crisis, de realiteit van de klimaatverandering. Maar we kunnen ook getuige zijn van een toename van de spanning en de polarisering tussen menselijke groepen, van zeer kleine tot zeer grote. Op relatief klein niveau gebeurt dit bijvoorbeeld in de context van gender, etniciteit en identiteit. Maar op grote schaal kunnen we zien dat de spanningen, conflicten en zelfs oorlogen zich op mondiale schaal steeds vaker voordoen binnen en tussen staten, en met de huidige stand van de technologische ontwikkeling van wapens in het achterhoofd moeten we ons ervan bewust zijn dat we serieuze aandacht aan dit fenomeen moeten besteden. Samen met de ecologische crisis staat het op het punt een einde te maken aan de beschaving zoals wij die kennen. En hiërarchisch denken en organiseren speelt daarbij een belangrijke rol: het is een grote belemmering gebleken om ons dichter bij een oplossing te brengen.

Hiërarchische power-over en top-down delusies

Het is een feit dat het belang van hiërarchische ordening in onze samenleving nog breed wordt geaccepteerd en onderschreven. Van politici in de politiek wordt, vooral als ze aan het hoofd staan van hun politieke partij, verwacht dat ze bijdragen aan het leiden van het land in de goede richting en de veranderingen in de wereld proberen te realiseren die ze hebben beloofd aan de mensen die hen hebben gekozen. Premiers en presidenten worden geacht de leiding te hebben over hun land. Wanneer een land oorlog voert, worden de beslissingen over de strategie aan de top genomen. Als er vredesonderhandelingen plaatsvinden, worden ook de

mensen aan de top – ‘belangrijke’ politici of presidenten – uitgenodigd en geraadpleegd om tot overeenstemming te komen. Managers aan de top van bedrijven worden beschouwd als de belangrijkste mensen in hun organisatie: van hen wordt verwacht dat ze de visie van de hele organisatie vertegenwoordigen, beslissen over de toekomstige ontwikkeling van het bedrijf en optreden als de belangrijkste woordvoerder. Trainers van sportteams – zoals trainers van voetbalteams, van lokaal tot nationaal niveau – , worden verantwoordelijk gehouden voor het succes van hun team, en hun bijdrage wordt belangrijker geacht dan de bijdrage van spelers in het veld. De trainers worden gefeliciteerd met hun successen en zwaar bekritiseerd vanwege hun verliezen. Mensen verwachten vaak een verandering in het succes van een team door alleen maar van trainer te wisselen, terwijl de spelers dezelfde blijven.

Het moet duidelijk zijn dat we in onze moderne wereld te veel macht hebben gegeven aan de mensen aan de top van welke organisatie dan ook. Ons vertrouwen en geloof in hun macht is niet alleen onrealistisch – zoals in het geval van trainers van voetbalteams. Het is ook heel gevaarlijk, zoals in het geval dat een president besluit dat zijn land in oorlog is met een ander land, en de inwoners van zijn land vertelt dat zij helaas voor hem moeten vechten tegen ‘de vijand’. In deze gevallen wordt aangetoond hoe ver kunstmatige hiërarchieën zijn afgeweken van natuurlijke holarchieën: in holarchieën zijn de holons op alle niveaus even belangrijk. Het hele systeem zou uiteenvallen en ten ondergaan zonder de essentiële ondersteuning en bijdrage van de ‘lagere’ holons.

The holarchische wereld heeft ons nooit verlaten

Eigenlijk zal hetzelfde uiteindelijk ook in elke hiërarchie gebeuren, wanneer de mensen ‘aan de onderkant’ de mensen ‘aan de top’ echt niet meer volgen en ondersteunen... Dat is waarom dictatoriale leiders op de lange termijn echt tegen hun eigen belang in handelen, wanneer zij de gewapende politie en strijdkrachten de opdracht geven om demonstraties te onderdrukken van het volk dat protesteert tegen ondraaglijk onrecht. Elke leider zou zijn geest opnieuw openen voor de ‘power of the people’, als hij zich gaat realiseren dat de holarchische wereld van de natuur nooit is weggeweest – en dat onze menselijke samenleving, inclusief wij mensen die daarin leven, altijd volledig ingebed is gebleven in de wereld van de natuur. Wanneer wij – dat

wil zeggen alle individuele mensen, van ‘het gewone volk’ tot de managers, politici en dictatoriale leiders – ons opnieuw ingebed gaan voelen in de natuurlijke wereld, zouden de hiërarchieën direct de macht verliezen die ze over ons hebben gehad. Dan zouden we er opnieuw van doordrongen raken dat die natuurlijke wereld, die meer-dan-menselijke wereld, onmetelijk veel groter and krachtiger is dan onze menselijke samenleving, en dat bewustzijn van het volledig opgenomen zijn in haar matrix ook betekenis geeft aan ons leven.

Vóór de verschuiving naar een patriarchale cultuur, en naar de hiërarchisch gestructureerde samenlevingen vanaf ongeveer 4000 v.Chr. – kortom, vóór de periode die we nog steeds associëren met het begin van de westerse beschaving – kunnen we aannemen dat onze verre voorouders honderdduizenden jaren hebben geleefd in een wereld die voor hen holarchisch aanvoelde, hoewel ze die terminologie natuurlijk niet zouden hebben gebruikt. Omdat ze zich ingebed voelden in de matrix van de omringende natuurlijke wereld, ervaarden ze hun leven als onderdeel van het levensweb. Zij beschouwden hun eigen leven en de natuurlijke wereld om hen heen als een Heilige werkelijkheid waarin gehelen altijd deel uitmaakten van grotere gehelen en tussen al de verschillende niveaus altijd een voortdurende wederkerige relatie bestond, ‘een communiceren van subjecten’ (in de woorden van de Amerikaanse theoloog en cultuurhistoricus Thomas Berry). Dit moet worden onderscheiden van het ervaren van het leven en de omringende wereld als ‘een verzameling objecten’, dat helaas de norm is geworden in onze moderne samenleving.¹⁶ In onze tijd worden we ons steeds meer bewust van het feit dat inheemse gemeenschappen over de hele wereld erin zijn geslaagd de manier van leven en kijk van onze voorouders tot op de dag van vandaag levend te houden.

Zoals eerder aangegeven is de holarchische manier om het leven te organiseren nog steeds sterk aanwezig en levend in onszelf, niet alleen op biologisch niveau, in de manier waarop ons lichaam op verschillende niveaus organisch is gestructureerd, maar ook in de manier waarop onze geest psychologisch en spiritueel is vormgegeven. Dat hoeft ik hier niet te herhalen. Maar met betrekking tot de holarchische niveaus in ons eigen lichaam is het interessant om hier de bevindingen van de Amerikaanse bioloog Bruce Lipton over het celmembraan, waar ik eerder naar verwees, in te brengen. Hij heeft betoogd dat dit membraan in zijn standaardtoestand

openstaat voor invloeden uit de omgeving, en dat deze openheid essentieel is voor ons groeiproces. Volgens hem stopt het afsluiten van dit membraan bij bedreigingen ook het groeiproces, omdat alle energie dan moet worden gestoken in de verdediging van de cel. Interessant genoeg heeft Lipton erop gewezen dat deze realiteit niet alleen belangrijk is op celniveau, maar ook voor de organen waarvan de cellen deel uitmaken en verder voor het grotere organisme, ons lichaam, en zelfs voor onze relatie met de omgeving waarin we ons allemaal zijn ingebed.

Het is duidelijk dat de bevindingen van Lipton ook betekenis hebben voor de grenzen tussen holons en grotere holons. In eerste instantie moeten de grenzen tussen elk niveau open zijn om een voortdurende uitwisseling tussen de niveaus mogelijk te maken, wat essentieel is om onszelf op alle verschillende niveaus in leven en gezond te houden. Diezelfde initiële openheid strekt zich ook uit naar de ons omringende wereld, naar het levende landschap, de meer-dan-menselijke wereld die naast ons mensen ook leven schenkt aan alle andere dier- en plantensoorten. Het is belangrijk om hiervan bewust te zijn, wanneer we ergens gaan wandelen: naast de weinige veranderingen die de mens aan het omringende landschap heeft toegevoegd, zoals straten, huizen, bruggen, kanalen, etc. en die dominant kunnen lijken, blijft de natuur het meest krachtige element. Hoe verstedelijkt de omgeving ook is geworden, met misschien wel veel wolkenkrabbers die het zicht belemmeren en nergens nog een boom te zien, de grotere natuurlijke holarchische orde van het omringende landschap is dan nog steeds de grotere context waarbinnen de relatief kleine kunstmatige hiërarchische organisaties van onze menselijke samenlevingen opereren.

Open natuurlijke grenzen en afgesloten kunstmatige grenzen

De open staat van grenzen, om uitwisseling en communicatie tussen de binnen- en buitenwereld mogelijk te maken, is in feite een staat die zich overal in de natuurlijke wereld op verschillende niveaus en op verschillende manieren heeft gemanifesteerd. Daarom is de natuur in wezen op een holarchische manier gestructureerd. Wanneer de Engelse psycholoog Steve Taylor (in zijn boek *DisConnected*) betoogt dat verbonden zijn met de wereld om ons heen en tegelijkertijd een individu zijn, besef ik dat hij het eigenlijk heeft over de holarchische structuur van de natuurlijke wereld, waarvan wij een onlosmakelijk onderdeel zijn: ‘Verbinding en

individualiteit sluiten elkaar niet uit. Je kunt een individu zijn zonder een gevoel van afscheiding ten opzichte van de wereld te ervaren. In feite is dit de ideale menselijke staat – om een individuele identiteit te bezitten en tegelijkertijd onze essentiële eenheid met de hele wereld en met alle andere individuele vormen te voelen. In deze staat bestaat het zelf zonder grenzen, in een vloeiende, dynamische relatie met andere wezens en de wereld, zonder zijn eigen vorm te verliezen.¹⁷ In dit geval zou ik niet zeggen dat het zelf helemaal geen grens heeft, maar dat het een open grens heeft, zoals het celmembraan – een natuurlijke grens. Het is interessant dat het woord *individualiteit* verwijst naar een holarchische realiteit. Het verwijst naar het feit dat we een dubbele natuur hebben, maar dat we in onze dubbele natuur in essentie onverdeeld en in balans zijn. In de woorden van Taylor zijn we in essentie verbonden wezens. In die zin is er een verschil tussen dualiteit van dualisme, zoals ik elders heb betoogd – bijvoorbeeld in mijn artikel *Een licht zien in het donker*.¹⁸ In het dualisme is de verdeeldheid en strijd tussen de twee tegenstellingen prominent aanwezig. Het is vanuit de ongebalanceerde staat van het dualisme, dat we van buitenaf orde proberen te brengen door hiërarchieën te construeren of te bouwen.

In hiërarchieën zijn de grenzen tussen de verschillende niveaus niet open en vloeiend: ze zijn bedoeld om afgesloten te worden, om de verschillende niveaus zoveel mogelijk gescheiden te houden. Deze grenzen zijn in feite bedoeld om de verschillende niveaus te creëren, om ze als geheel op zichzelf te laten lijken, die niet veel te maken hebben met de andere niveaus. Hoe dan ook, grenzen die grotendeels functioneren om de binnenwereld binnen te houden en de buitenwereld buiten te houden, die om te beginnen afgesloten zijn en alleen om specifieke redenen of gelegenheden worden geopend, zijn geen natuurlijke grenzen maar kunstmatige grenzen – grenzen die bewust door onszelf zijn gemaakt. De grenzen tussen landen functioneren op die manier, en ook de deuren van elk gebouw. En veel minder zichtbaar functioneren de grenzen tussen de verschillende niveaus in hiërarchieën en ook tussen de verschillende hiërarchische organisaties ook op die manier.

In lijn met wat Bruce Lipton zei over het gesloten celmembraan dat onze groeiprocessen blokkeert, kunnen we zeggen dat hiërarchische organisaties en structuren niet bevorderlijk zijn voor de groeiprocessen van deze organisaties en de mensen die binnen hun context werken. Je kunt natuurlijk

zeggen dat mensen zijn gegroeid, toen ze erin slaagden de ladder naar de top van een hiërarchische organisatie te beklimmen. Maar dit is niet het soort organisch groeiproces waar Lipton op doelde.

Je potentieel blokkeren of ontwikkelen

We zijn allemaal geboren om te groeien en ons potentieel te ontwikkelen. Wij krijgen de energie om dit te realiseren. Om een goed idee te krijgen hoe dit zich in ons leven manifesteert, kunnen we beginnen met te kijken naar de manier waarop het leven voor ons allemaal in deze wereld begint: we zijn allemaal ons leven begonnen toen het mannelijke sperma en het vrouwelijke ei samensmolten en, in de periode van negen maanden we groeiden van een kleine foetus tot een volwassen baby in de baarmoeder van onze moeder.

Zoals Joseph Chilton Pearce in zijn boek *Magical Child* heeft opgemerkt, is de vrouwelijke baarmoeder een van de manieren waarop een matrix ons helpt groeien. Volgens hem biedt een matrix drie dingen aan nieuw leven: 'een bron van mogelijkheid, een bron van energie om deze mogelijkheid te verkennen, en een veilige plek waar deze verkenning kan plaatsvinden'.¹⁹ Hij geeft aan dat intelligentie alleen kan groeien binnen de context van zo'n matrix, en benadrukt dat de aard van deze matrix altijd *vrouwelijk* is. Matrix is het Latijnse woord voor *baarmoeder*, waar ook woorden als *materie* en *moeder* van zijn afgeleid. Hoewel de term matrix verband houdt met materie, moeten we een matrix niet gelijkstellen aan alleen de fysieke manifestatie ervan, zoals die van de vrouwelijke baarmoeder.

Pearce heeft betoogd dat matrices essentieel zijn voor al onze groeiprocessen, niet alleen voor de foetus in de baarmoeder, maar ook nadat we zijn geboren. We blijven altijd ingebed in onzichtbare matrixen, die ons verder helpen met ons groeiproces, niet alleen biologisch, maar ook psychologisch en spiritueel. Elke matrix is tijdelijk en als we de ene verlaten, gaan we een andere binnen. Het voortdurende proces van verschuivingen tussen matrices is waar Pearce naar verwijst met de term *matrixverschuivingen*. Van de veilige omgeving als foetussen in de baarmoeder verschuiven we naar de veilige omgeving van het gezin, van de school, van vriendschappen, van een sportclub, van een politieke partij, enzovoort. Ze bieden allemaal deze veilige ruimte om te groeien en ons

potentieel te ontwikkelen. En we mogen niet vergeten dat we, buiten de menselijke wereld, tijdens ons leven altijd ingebed zijn in de grotere matrix van Moeder Aarde (en in de nog grotere matrixen van het zonnestelsel, de Melkweg en het universum).

Dit is natuurlijk de ideale situatie, de situatie van positieve matrices. Wij hebben de potentie om te groeien, de energie en ook de perfecte context om dit te realiseren. Helaas zijn er ook negatieve matrixen: soms hebben we te maken met slechte autoritaire ouders, met ‘verkeerde’ pestende ‘vrienden’, met criminele organisaties en andere negatieve invloeden. We zijn nog steeds ingebed in hun matrixcontext, maar in plaats van ons te helpen groeien, blokkeren ze ons groeiproces.

Dit is waar de hierboven besproken ideeën over holarchieën en hiërarchieën hun intrede doen. Positieve matrices zijn natuurlijk van aard, aanwezig in de hele natuurlijke wereld. Hun interne orde functioneert als een holarchie. Negatieve matrices, daarentegen zijn grotendeels kunstmatig van aard, grotendeels vormgegeven door onszelf. In dit geval is het ons via ons egocentrische gevoel van afscheiding gelukt om hiërarchische verhoudingen een belangrijke plek te geven in de matrix en daarbij in feite misbruik te maken van natuurlijke proces.

Zoals eerder aangegeven, helpen holarchische relaties ons om te groeien. Ze helpen ons om ons potentieel te ontwikkelen. Ze werken als een positieve matrix. Maar hiërarchische relaties, en daarmee ook negatieve matrices, blokkeren ons groeiproces. Ze blokkeren ons potentieel. Daarom helpen autoritaire ouders, ‘verkeerde vrienden’ en criminele organisaties ons niet om werkelijk te groeien als mens, volwassen te worden. Maar de energie die geblokkeerd is, moet wel ergens heen: die moet zich uiten. Die doet dat door zich te manifesteren op een vecht-of-vlucht manier, door middel van strijd en conflicten.

Cyclische groeiprocessen en lineaire ontwikkelingen

Ik heb gewezen op een groot verschil tussen holarchieën en hiërarchieën: op het feit dat holarchieën van binnenuit vorm krijgen en hiërarchieën van buitenaf. Dat is de reden waarom holarchieën leven en een context bieden waarin levende wezens tot volwassenheid kunnen groeien. Daarom zijn hiërarchieën altijd kunstmatige, mechanische constructies zonder eigen leven.

De natuurlijke groeiprocessen zijn zelfgeorganiseerd en manifesteren zich op een cyclische manier: deze processen omvatten voortdurende veranderingen van afsterven en vernieuwen. Op deze manier manifesteert groei zich als een spiraal en heeft het ‘ingebouwde’ beperkingen. Het kan zich alleen blijven manifesteren als er voortdurende open uitwisselingen en communicatie plaatsvinden tussen de verschillende niveaus van de holarchie. Als we naar ons individuele leven kijken, kunnen we zien dat deze natuurlijke groeiprocessen zich niet alleen biologisch hebben gemanifesteerd, door het leven van ons lichaam te laten groeien en in stand te houden, maar ook door psychologisch en spiritueel te groeien gedurende ons hele leven. Op een gegeven moment hebben we de grenzen van zijn eigen mogelijkheden bereikt, maar het stervensproces van het organisme, zoals van ons eigen lichaam, betekent niet dat we ook het einde van het groeiproces hebben bereikt. Er zijn genoeg aanwijzingen – zoals blijkt uit de vele overtuigende verslagen van bijna-doodervaringen en zelfs van reïncarnaties – dat ons leven niet stopt als ons lichaam sterft.²⁰

De kunstmatig opgebouwde hiërarchieën zijn verbonden met lineaire ontwikkelingen. We zien ze tot uiting komen in het markteconomisch denken, in technologische verbeteringen die beloven ons leven steeds beter te maken, en in ideeën over onze cultuur die steeds meer van een barbaars en wreed verleden naar een steeds beschaafder toekomst evolueren. Het is duidelijk geworden dat deze lineaire ontwikkelingen niet duurzaam zijn in ecologische zin. Natuurlijk zijn er revolutionaire ideeën geopperd over een circulaire of donut-economie die de markteconomie gaat vervangen. Ze beloven de lineaire ontwikkelingen van de markteconomie, en alle schade die deze heeft aangericht en nog steeds doet aan het ecosysteem, om te zetten in cyclische en duurzame groeiprocessen. Het is mij nog niet duidelijk of we erin zullen slagen deze transformaties op tijd op planetaire schaal teweeg te brengen.

Ingebed zijn in of afgescheiden zijn van de natuurlijke wereld

Zelf al zijn we er niet bewust van, blijft het een onbetwistbaar feit dat we altijd ingebed zijn in de natuurlijke wereld, in *de grotere context* van het levende landschap dat ons overal en altijd omringt – het grotere lichaam waarin al onze veel kleinere zijn bijna acht miljard menselijke lichamen ingebed. In contact zijn met Moeder Aarde begint met in contact zijn met de

natuurlijke omgeving in onze directe omgeving, met het allesomvattende, holarchisch geordende leven van het omringende landschap. Zij komt op de eerste plaats, omdat onze gezondheid en ons leven afhankelijk zijn van Haar leven en gezondheid. En onze plaats en rol in de hiërarchische organisaties van de menselijke samenleving – zoals in de economie die ons voorziet van geld om voedsel en materiële bezittingen te kopen, in de staat met zijn politieke systeem dat belooft voor ons leven te zorgen – komen op de tweede plaats. Of we hier bewust van zijn of niet.

Maar helaas hebben de hiërarchische organisaties de neiging zichzelf op de eerste plaats te zetten, en wanneer ze hierin slagen – en dat is gelukt, zoals we elke dag kunnen zien –, wordt de aanwezigheid van de omringende natuurlijke wereld en de realiteit van het daarin ingebed zijn, naar de achtergrond verschoven en soms zelfs volledig genegeerd. We realiseren ons waarschijnlijk niet eens dat in dit proces de nadruk verschuift van holarchische relaties met alle levende wezens naar hiërarchische relaties met andere mensen. In de markteconomie ligt de nadruk op hiërarchische relaties tussen mensen, en wordt de natuurlijke wereld beschouwd als ‘een verzameling objecten’. In een echte ecologie ligt de nadruk op de holarchische relaties tussen alle levende wezens binnen de matrix van Moeder Aarde, waarin er ‘een communiceren van subjecten’ plaatsvindt.

Ik heb me vaak afgevraagd hoe het mogelijk is dat we volledig verwickeld kunnen zijn in een conflict met specifieke andere mensen en ons zo sterk op hen kunnen richten, dat we lijken te zijn vergeten dat we tijdens ons conflict ingebed zijn gebleven in een grotere natuurlijke omgeving die ons leven voortdurend bleef ondersteunen? Of hoe is het mogelijk bij oorlogsactiviteiten met een vijand dat de soldaten die het grootste deel van hun tijd buiten doorbrengen in een context van een prachtig landschap, de overweldigende aanwezigheid van dit landschap overal om hen heen (waarvan de matrix niet alleen de aarde onder hun voeten, maar ook de uitgestrektheid van de hemel boven hen omvat) helemaal niet lijken te ervaren? Blijkbaar wort de kracht van ons gevoel van afscheiding, en van de hiërarchische organisaties die hun zorgen beperken tot het menselijk leven, niet eenvoudigweg geheeld door ons te confronteren met de omringende natuurlijke wereld, met de grotere, meer-dan-menselijke wereld. Het lijkt erop dat onze hiërarchisch gefocuste egocentrische geest in de linkerhershelft in dit soort situaties heel goed in staat is om onze energie

te blijven blokkeren en vast te houden in onze vecht-of-vlucht reactie. Zoals we eerder hebben aangegeven, blijven we, door de constante drang te voelen om met allerlei denkbeeldige vijanden te strijden, onze waardevolle energie verspillen, ons potentieel om te groeien en volwassen te worden. En wanneer dit gevoel van vastzitten en het verspillen van onze energie collectief op wereldwijde schaal gebeurt, zoals het geval is, moeten we dringend een manier vinden om ons gevoel van afgescheidenheid echt te helen.

Het belang van openheid voor groei en geven

Het zou duidelijk moeten zijn dat we de holarchische orde van de natuur pas volledig kunnen ervaren, ons volledig ingebed kunnen voelen in de majestueuze aanwezigheid van het omringende landschap en geladen kunnen worden door de kracht die er inherent aan is, wanneer onze geest er weer voor openstaat. En het is een feit dat dit niet gerealiseerd kan worden zolang we ons blijven identificeren met ons gevoel van afgescheidenheid, met ons egocentrische bewustzijn. Maar dat is wat veel mensen op zo'n grote schaal blijven doen, dat het te maken heeft met de verschillende crises waarmee we vandaag de dag worden geconfronteerd.

Maar we mogen niet vergeten dat elke crisis ook een *uitdaging* is. Charles Eisenstein heeft betoogd dat we een verandering van verhalen nodig hebben. Volgens hem zitten we collectief vast in 'the Story of Separation', en heeft het voor ons geen zin meer om onszelf en op grotere schaal onze beschaving verder te helpen richting een zinvol en duurzaam leven in de toekomst. En zoals we eerder hebben gezien, kunnen we ons afvragen of het ons ooit goed heeft gediend. We hebben een ander verhaal nodig en Eisenstein heeft in zijn boeken en artikelen laten zien dat we geleidelijk op weg zijn naar 'a New and Ancient Story' of 'a Story of Interbeing'. Op dit moment zitten we 'in between stories'.²¹ Andere onderzoekers, for instance Denise Breton en Christopher Largent, hebben gewezen op een verschuiving van een 'control paradigm' of 'power-over paradigm' naar een nieuwe 'paradigm of interconnection'.²² Deze verschuiving manifesteert zich door het collectief loslaten van onze controlemacht. De ontmanteling van de patriarchale hiërarchische *power-over* structuur van veel organisaties en corporaties staat daarin centraal – en daarnaast ook de herontdekking van de veel grotere en veel heilzamere macht van de holarchische orde, die

overall in de natuurlijke wereld bestaat. De Amerikaanse onderzoeker David Korten heeft deze verschuiving ‘the Great Turning’ genoemd, een verschuiving van ‘Empire to Earth Community’.²³

In onszelf kunnen we deze verschuiving van een positie van controle naar overgave ervaren als een afdaling – een afdaling van ons hoofd naar ons hart en naar het hara-centrum als een weerspiegeling van wie we zijn. Deze afdaling is, zoals gezegd, niet makkelijk. Het is geen eenvoudig proces waarbij je de treden van een ladder afdalt. Het kan alleen worden geactiveerd door een proces van *ontwakingservaringen* – waarover Steve Taylor een aantal zeer interessante boeken en artikelen heeft geschreven.²⁴ Door de kracht van deze ontwakende ervaringen bewegen we ons geleidelijk af van het paradigma van controle en ‘the Story of Separation’, en heropenen we onze geest steeds meer voor het paradigma van onderlinge verbinding, voor ‘a New and Ancient Story’. Het goede nieuws is dat – ondanks het feit dat ons een nogal grimmige situatie van de toestand van de wereld wordt getoond door de reguliere media – erop dat deze ontwakingservaringen steeds meer mensen over de hele planeet blijken te overkomen. In deze ontwikkeling zijn we getuige van niets minder dan de geboorte van een verruimd menselijk bewustzijn. De hoop voor de toekomst van onze soort ligt in de realisatie van deze wereldwijde verschuiving.

Leiden, december 2023

Noten

¹ Arthur Koestler, *The Ghost in the Machine*, Hutchinson, 1967; Arthur Koestler, *Janus. A Summing Up*, Hutchinson, 1978.

² Bruce Lipton, *The Biology of Belief. Unleashing the Power of Consciousness, Matter and Miracles*, Mountain of Love/Elite Books, 2005.

³ Zie bijvoorbeeld: Merlin Sheldrake, *Entangled Life, How Fungi Make Our Worlds, Change Our Minds and Shape Our Futures*, Vintage, 2021; Susan Simard, *Finding the Mother Tree. Discovering the Wisdom of the Forest*, Vintage, 2021.

⁴ Zie bijvoorbeeld: Ervin Laszlo, *Science and the Reenchantment of the Cosmos*, Inner Traditions, 2006; Ervin Laszlo, *The Chaos Point. The World at the Crossroads*, Hampton Roads, 2006; Rupert Sheldrake, *The Presence of the Past. The Habits of Nature*, Park Street Press, 1995; Lynn McTaggart, *The Field. The Quest for the Secret Force of the Universe*, HarperCollins, 2003.

⁵ David Bohm, *Wholeness and the Implicate Order*, Routledge & Kegan Paul, 1980.

⁶ Iain McGilchrist, *The Master and His Emissary. The Divided Brain and the Making of the Western Mind*, Yale University, 2019.

⁷ Steve Taylor, *The Fall. The Insanity of The Ego in Human History and The Dawning of A New Era*, O Books, 2005. (A new, revised and expanded, editions was published in 2018)

-
- ⁸ Marija Gimbutas, *The Civilization of the Goddess. The World of Old Europe*, HarperSanFrancisco, 1991; Marija Gimbutas, *The Language of the Goddess*, HarperSanFrancisco, 1991.
- ⁹ Leonard Shlain, *The Alphabet versus the Goddess. Male Words and Female Images*, Allen Lane The Penguin Press, 1998; David Abram, *The Spell of the Sensuous. Perception and Language in a More-Than-Human World*, Vintage Books, 1997; David Abram, *Becoming Animal. An Earthly Cosmology*, Pantheon Books, 2010.
- ¹⁰ Bijvoorbeeld, Yuval Harari en Jared Diamond onderschrijven deze visie, maar afgezien daarvan is die nog steeds behoorlijk wijdverbreid: veel andere onderzoekers denken langs deze lijnen. Yuval Noah Harari, *Sapiens. A Brief History of Humankind*, Penguin, 2014; Jared Diamond, *The World until Yesterday. What we can learn from traditional societies*, Viking Press, 2012
- ¹¹ Riane Eisler, *The Chalice and the Blade. Our History, Our Future*, Pandora, 1990.
- ¹² Een paar jaar geleden heb ik een paar (Engelstalige) blogs geschreven over 'animal rights' en 'Earth Rights': <https://www.leidenlawblog.nl/articles/making-space-for-animals-and-their-rights>, <https://www.leidenlawblog.nl/articles/respecting-the-rights-of-mother-earth>
- ¹³ Ken Wilber, *Up from Eden. A Transpersonal View of Human Evolution*, Quest Books, 1996, p. XI-XV.
- ¹⁴ Rupert Sheldrake, Ralph Abraham, Terence McKenna, *Trialogen op de rand van het Westers denken. Chaos, creativiteit en verbeelding op weg naar een visionaire toekomst*, Kosmos New Age, 1995, p. 113; Rupert Sheldrake, *The Presence of the Past. The Habits of Nature*, Park Street Press, 1995, p. 95.
- ¹⁵ Riane Eisler, *The Chalice and the Blade. Our History, Our Future*, Pandora, 1990, p. 105-106.
- ¹⁶ Thomas Berry, *The Dream of the Earth*, Sierra Books Club, 1990; Thomas Berry, *The Great Work*, Random House, 2000.
- ¹⁷ Steve Taylor, *DisConnected. The Roots of Human Cruelty and How Connection Can Heal the World*, IFF Books, 2023, p. 245-246.
- ¹⁸ Het artikel 'Een licht zien in het donker' is raadpleegbaar op mijn website en kan daar worden gedownload: <https://www.wimbonis.nl/wp-content/uploads/2022/01/Een-licht-zien-in-het-donker.pdf>
- ¹⁹ Joseph Chilton Pearce, *Magical Child. Rediscovering Nature's Plan for our Children*, Bantam Books, New York 1980, p. 18 and further.
- ²⁰ Bijvoorbeeld: Nancy Rynes, *Awakenings from the Light. 12 Life Lessons from a Near-Death Experience*, Create Space, 2015; Eben Alexander, *Proof of Heaven. A Neurosurgeon's Journey into the Afterlife*, Simon & Schuster, 2013; Anita Moorjani, *Dying to be me. My Journey from Cancer, to Near Death, to True Healing*, Hay House, 2014; Christopher Bache, *Lifecycles. Reincarnation and the Web of Life*, LEXHAM PR, 1998.
- ²¹ Charles Eisenstein, *Ascent of Humanity. Civilization and the Human Sense of Self*, North Atlantic Books, 2013; Charles Eisenstein, *The More Beautiful World Our Hearts Know is Possible*, North Atlantic Books, 2013.
- ²² Denise Breton, Christopher Largent, *The Paradigm Conspiracy. How Our Systems of Government, Church, School & Culture Violate Our Human Potential*, Hazelden, Center City 1996, p. 2.
- ²³ David C. Korten, *The Great Turning. From Empire to Earth Community*, Berrett-Koehler Publishers, 2006.
- ²⁴ Bijvoorbeeld: Steve Taylor, *The Leap. The psychology of spiritual awakening*, Hay House, 2017; Steve Taylor, *Waking from Sleep. Why awakening experiences occur and how to make them permanent*, Hay House, 2010.